

(GYÓGY)NÖVÉNYISMERETÜNK A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ KORÁBAN*

GRYNAEUS TAMÁS

A füveskönyvek sora az antik szerzők — *Plinius Historia naturalis*-a és *Dioszkoridész* — műveinek kiadásával kezdődött. Az első latin—német nyelvű füveskönyv Mainzban, 1484-ben jelent meg Peter Schoeffer tollából. Ezt gyorsan követte a többi¹: egy év múlva — az utóbb sok kiadást megért — *Ortus sanitatis*, majd a *Herbolarium*, 1510-ben pedig *Strabo* 700 évvel azelőtt íródott *Hortulus*-a látott nyomdafestéket.² Buda elfoglalása után egy évvel jelent meg Leonhardus *Fuchsius Commentarius de stirpium historia* c. műve (1542), majd nem sokkal ezután *Lonicerus* (1557) és *Matthiolus* munkája (1565). Ez utóbbiak már szoros kapcsolatban vannak a magyarországi füveskönyvekkel, mert az — ilyen európai előzmények után aránylag későn — 1578-ban Kolozsvárott megjelent *Herbarium szerzőjéről*, *Melius Juhász Péter*-ről feltételezik, hogy forrásai, előképei éppen *Lonicerus* és *Matthiolus* lehettek³.

A füveskönyvek európai divatja tehát Magyarországra is elérkezett. A „divat” szót jó értelemben is használtam: nyilvánvalóan valamilyen *igényt* elégített ki. Milyen igényt és milyen mértékben? Szabó T. Attila jóindulatú számítása szerint *Melius Juhász Péter* műve 1000 példányban jelenhetett meg⁴. Tételezzük fel, hogy ez az igen nagy szám reális. Ha magunk elé képzeljük a korabeli Magyarországot számtalan apró falujával, feltéve továbbá, hogy ez az ezer példány egyenletesen oszlott el az ország területén — ami nyilván nem így volt, márcsak a hódoltsági terület miatt sem — ha ehhez még hozzávesszük a korabeli írni-olvasni tudást, akkor rögtön kiderül, hogy ebből az ezer példányból mi jutott és kinek jutott. Valójában csak egy igen vékony réteg igényét elégíthette ki, s azt sem hiánytalanul, amit a kéziratban terjedt *Melius* másolatok nagy száma is bizonyít⁵. Ennek a vékony, írni-olvasni tudó rétegnek, a papok-prédikátorok-tanítók rendjének igényét, a *medicina pastoralis* szükségleteit elégíthette ki úgy-ahogy *Melius* műve. Kis túlzással úgy is mondhatnók: ez volt a korabeli „hivatalos” (gyógy)növényismeret.

A filológusok szeretik megrajzolni a herbariumok családfáját, melyik honnan származott, milyen forrásokból táplálkozott. Ez nem csupán öncélú filológiai egybevetés hanem fontos kultúrtörténeti összefüggésekre mutathat rá. *Melius* külföldi mintáit már említettük — ezekre ő is hivatkozik munkájában —, de mi volt közvetlenebb, hazai éltető és sarjasztó környezete? Szabó T. Attila és Botta István⁶ tanulmányából tudjuk, hogy *Melius* egyik hazai mestere — és patrónusa — az itáliai reneszánsz egyetemeken tanult, és komoly orvos-botanikai ismeretekkel rendelkező

* Előadás formájában elhangzott „A természettudományok és a medicina a reneszánsz és a reformáció korában” c., a Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 30-án megtartott ülésen.

¹ Schreiber, W. L.: *Die Kräuterbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts*. München, 1924.

² Walahfrid von der Reichenau (= Strabo): *Hortulus* (Gedichte über die Kräuter seines Klostersgartens vom Jahre 827). Ed. Th. Keller, Reichenau, 1974. (Az 1510-i bécsi facsimiléje).

³ Gulyás Pál: *Melius Péter Herbariumának címkéjéről*. *M. Könyvszemle* 36 (1929) 1—8.

⁴ Szabó T. Attila *Melius Péter: Herbarium*. Kriterion, 1978.

⁵ Uo.

⁶ Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. Budapest, 1978.

A MAGYAR ÉS AZ EU

Magyar szójegyzékek, füveskönyvek	Magyar növénynevek száma
1375—85 Soproni Szójegyzék (töredék)	30
1400—10 Schlägli-Szójegyzék	189
15. sz. v. Besztercei szójegyzék	144
15. sz. v. Casanate glosszák	83
1487 Gyöngyösi Szótártöredék	64
1520—30 Herbarium glosszák (1491. kiad.)	126
Ortus san. glosszák (1517. kiad.)	218
1533 Murmelius f. Szójegyzék	137
16. sz. e. f. Kolozsvári glosszák	124
16. sz. m. f. Fuchsius glosszák (Szeged)	245
16. sz. m. f. Fuchsius g. (Nyitra m; Holuby)	?
16. sz. Dorstenius glosszák	228
1578 Melius: Herbarium	1236
1583 Clusius: Rar. st. historia	
1584 Clusius—St. Beythe: St. nomencl. Pann.	
1590 Szikszai—Fabricius: Dictionarium	455
1591 Pécsi Lukács: Az keresztyén . . .	20
16. sz. v. (Szabó T. Attila)	185
1595 Beythe A.: Fives könyv (Melius)	275
1656 Kájoni J. kézirat (Melius, Beythe)	244
1718 Zay Anna: Orvos könyv	
18. sz. m. h. frater Cyprianus herb. (kézirat)	
1792 Nediliczi Vályi M. (< Melius)	

RÓPAI FÜVESKÖNYVEK*

Európai és magyarországi csemények	Európai füveskönyvek
	827, Reichenau. Strabo: Hortulus (kézirat)
1466 Gutenberg	1469, Velence. Plinius: Hist. nat.
	1478 Dioszkoridész: De materia medica
	1484, Mainz. P. Schoeffer: Herbarium (lat. — nem.)
	1485, Mainz. Ortus sanitatis (I. kiad.)
1492	1491 Herbolarium Vincentinae
	1493, Róma Herbarium Apulei Platonici
	1510, Bécs Strabo: Hortulus
	1532, Strassbg. Brunfels: Herbarium
	1539, Strassbg. H. Bock (= Tragus): New Kreuterbuch
1541 Sylvester J.	1540, Frankfurt. Dorsteinus: Botanicon
Újszöv. ford.	1542, Basel. L. Fuchsius: Commentarius
1543 Kopernikusz	1554, Velence Matthiolus: Commentarii
	1555, Frankfut. Lonicerus: Historia natural.
16. sz. m. f. C. Fraxinus mű-	
kódése	
	1588, Frankfurt. Tabernaemontanus: Neuw Kreuterbuch
1590 Vizsolyi biblia Dictio-	
narium	
	1644 Theophrasztosz latin ny. kiadása
	(Historia plantarum)
1735 Linné:	
syst. nat.	

Szegedi Kőrös Gáspár, humanista nevén Casparus Fraxinus, Nádasdy Tamás sárvári udvari orvosa volt. Clusius kísérője, munka- és szerzőtársa: Beythe István Meliusnak diáktársa; az 1590-ben megjelent szótár szerzője, Szikszai-Fabricius Balázs reformátor pedig Melius tanártársa volt. Ha föl is tételezzük, hogy műve formáját, beosztását, javallatait többé-kevésbé Lonicerusból és Matthiolus művéből merítette Melius, egy dolgot azonban *biztosan nem* merített, nem *meríthetett* e nagy, nyugati mesterek munkájából: — a kisszámú fordításnév (tükörszó) kivételével — a magyar növényneveket. Vizsgáljuk meg ezek tanulságait!

Melius művében 275 faj leírásában összesen 1236 magyar növénynév szerepel, tehát minden növénynek kb. 3—5 szinonimáját adja meg. (Most ezek helytálló voltát nem vizsgáljuk: ő akkor így tudta.) Időrendben visszafelé haladva: *Dorstenius Botanicon*-jának 16. századi glosszált magyarországi példányában 228 magyar növénynevet⁷, L. Fuchsius említett művének a szeged-alsóvárosi ferencesek birtokában volt példányában 245 kézzel beírt magyar növénynevet találunk (16. sz. második fele)⁸. Egy másik Fuchsius-példány Nyitra megyében került elő, ennek magyar növénynevei kb. 80%-ban megegyeznek a Szegeden beírtakkal⁹. Nyilván mindkét — térben egymástól távol lévő — glosszator azonos forrásból: a népi növényismeretből merített. Az *Ortus sanitatis* 1517. évi kiadásának is ismerjük egy glosszált példányát, ebben 218 magyar növénynév található¹⁰. A 15. és 16. század fordulójára érve a kézírásos művek következnek: az ún. *Casanate corvinában* 83¹¹, az ezeknél valamivel korábbi *gyöngyösi latin—magyar szójegyzék*-ben 64 magyar növénynevet olvashatunk¹².

Tovább haladva időben visszafelé, már az első, említett nyugati füveskönyvek *előtti* időszakba érkezünk, s a nagy szójegyzékek közül — rövidség kedvéért — csak kettőt idézünk. A *besztercei szószedetben*¹³ (15. sz. vége) 144, az ún. *Schlägli-szójegyzék*-ben¹⁴ (1420—1433) pedig 189 a magyar növénynevek száma. Még egy századdal korábbi, Nagy Lajos idejéből való (1375—1385) a töredékesen megmaradt *soproni latin—magyar szójegyzék*¹⁵, s még ebben is 30 magyar növénynevet találhatunk. Ez az utóbb említett három szójegyzék: a besztercei, Schlägli és a soproni már a legelső füveskönyvek előtt készült, tehát a Kräuterbuchok nem hathattak rájuk, nem lehettek mintáik. Nem is növénytani vagy éppen orvos-botanikai céllal készültek, hanem a mindennapi, gyakorlati nyelvhasználat elemeit őrizték meg, ezért mutatják jól a Melius előtti, nem „hivatalos” növényismeretet. Még ennél is tovább mehetünk: a magyar írásbeliség első három századában keletkezett oklevelek, összeírások, határjárások, nyelvemlékeink és nem utolsósorban helyneveink¹⁶ igen sok, eddigi adatgyűjtésem szerint 56 növénynevet őriztek meg, ezekből 21 lágyszárú növény.

Ez tehát az a forrás, ahonnan Melius magyar növénynevei származnak. S hogy ez milyen gazdag forrás, azt hadd illusztráljam három példával. A fentemlített Árpád-kori forrásokból előkerült növénynevek olyan nagy számúak, hogy segítségükkel — remélem — könnyen megrajzolható lesz

⁷ Toldy Ferenc: Egy XVI. századbéli növénytani névtár. *MTA Érték. Ny. és Széptud. köréből* II/7, (1871), 65—77.

⁸ Iványi Béla: Régi magyar növénynevek. *M. Nyelv* 7 (1935) 172.

⁹ Holuby József: Magyar növénynevek. *Term. tud. Közl.* 4 (1872) 400.

¹⁰ Erneyi József — Jakubovich Emil: Két természetrajzi szójegyzék. *M. Nyelv.* 11, (1915) 37—39, 80—83, 131—135.

¹¹ Schönherr Gyula: A római Casanate könyvtár Korvin-kódexe. *M. Könyvszemle* 12 (1904) 435.

¹² Melich János: *A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék*. Budapest, 1898.

¹³ Finály Henrik: *A besztercei szószedet*. Budapest, 1892.

¹⁴ Szamota István: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. sz. első negyedéből*. A schlägli Hortularium gloszszái. Budapest, 1894.

¹⁵ Házi Jenő: A soproni latin—magyar szójegyzék. *M. Nyelv* 20 (1924) 149.

¹⁶ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, 1963.

Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I.—III. Budapest, 1891—2.

majd e korszak növényföldrajzi térképe¹⁷ Egy-egy fajra vonatkozó adatok is igen bőségesek: Árpád-kori forrásokban eddig 31 [!]-féle körte nevét találtam meg (apró-, veres-, kalamár-, keselyű-, remete-, csákány-, csonka-, kőben álló-, gyakor-, farkasakasztó-, gyöngyös-, édes-, ikres-, árpávalérő körtvély stb.)¹⁸. Másutt is ugyanevvel a fajtagazdagsággal találkozunk. *Diószegi Vilmos* írja — *Vámbery* és *Almási* nyomán —,¹⁹ hogy egy, a századfordulón élt és társadalmi-gazdasági szempontból a honfoglaló magyarsággal analógiába állítható átlagos kirgiz pásztor 125, állatai takarmányozására szolgáló növényt ismer. 125 takarmánynövény — és akkor még hol vannak az emberi táplálékot adó növények, a festő-, gyógy-, rost- és mérgező növények?! Egyébként is nyilvánvaló, hogy a nomád pásztorok állatállományának élete, jóléte függött a növények vegetációs periódusát követő, szigorúan szabott legeltetési rendtől.

Remélhetőleg sikerült érzékeltetnem, mennyire elhibázott és téves az az iskolás tétel, mely szerint az élet és a világ felé forduló reneszánsz nyitotta meg az utat a természettudományok, köztük a növénytan fejlődése előtt. A növénynevek, növényismeret az emberi kultúrának csak kicsi, de nem jelentéktelen része. (*Lévi-Strauss* a kultúra-teremtés egyik legfontosabb lépésének éppen azt tartja, amikor az ember környezete élő világát valamilyen rendszerbe igyekszik foglalni.) A magyar növénynevek vizsgálatából láthattuk, hogy *Melius* a sok mindenféle kikiáltott középkor gazdag eredményeit összegezhette. Nem volt szükség — mint egyik nyelvészünk állítja²⁰ — valamiféle „korai nyelvújításra”, mert a fogalmi rendszer készen állott, de nem volt szükség nagymértékű „felülről alászállásra” sem, mert az ismeretanyag igen bőséges volt. (Korai növényneveink között igen kicsi a latin vagy görög eredetűek száma, német eredetű meg egyáltalán nincs!)²¹ A legelső magyar Herbárium tehát egyúttal ennek a műfajnak csúcspontja is: a *Melius* utáni szerzők művei — mint *Szabó T. Attila* írja — „az európai fejlődés élvonalából érezhetően lemaradnak”, újat nem adnak; *Meliust* másolják, kivonatolják, ismétlik: egy önmagát túlélt műfaj korszerűtlen képviselői. Ez jól látható a *Melius*-epigonok műveiben szereplő növénynevek számából is (*Szikszai*—*Fabriczius*, *Beythe A.*, *Kájoni*, *Nediliczi Vályi M.* — l. táblázat).

A középkori helynevekben, oklevelekben írásba foglaldott honfoglaláskori tudásanyag tovább élt a glosszák-, tematikus szójegyzékekben és *Melius*—*Clusius*—*Beythe* műveiben teljesedett ki. Mindegyik az előzőre épített, legföljebb azt gazdagította, finomította, rendszerezte. Míg azonban *Melius* Herbáriuma *lezárja* az előző nagy korszakot, addig *Carolus Clusius* és magyar munkatársa, *Beythe István* botanikai és flóraművei már annak a korszaknak előfutárai, melyet majd *Linné* *Systema naturae*-ja zár le 1735-ben, de ez már kívül esik vizsgáldásunk keretén.

¹⁷Készülő munkámban.

¹⁸ Futólagos vizsgáldatom szerint a mai városi értelmiségiek (pomologus szakemberek kivételével) 3—6 körtefajt tudnak felsorolni. Ezzel szembeállítható, és az Árpád-kori fajtagazdagságot jól értelmezi *A. Borza*: *Soiurile de pere cultivate in R. P. R. (Studii si cercetari de agronomie [Cluj] XIII. [1962] 163—215.) tanulmánya, melyben Erdélyből és Moldvából 58-féle magyar körtenevet ill. körtefaj ismeretét sorolja fel. Ugyanílyen nagy fajtagazdagságról ír *Andrásfalvy Bertalan* is a sárközi ártéri gyümölcsstermesztéssel kapcsolatban. (*A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi történeti füzetek*, 6. sz. Budapest, 1973.)*

¹⁹ *Ethnographia* 63, (1952) 310.

²⁰ *Barlay Szabolcs*: A *Clusius*nál található magyar növénynevek kérdése. *M. Nyelv* 44 (1948) 69—72, 151—153. és 45 (1949) 91—93.

²¹ *Grynaeus Tamás* — *Papp József*: Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15—17. sz. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 9—10 p. 41.

* A táblázatban szereplő művek elemzése, bibliográfiai adatai *Szabó T. Attila* (1978) és *Grynaeus T.* — *Papp J.* (1977) idézett munkáiban található.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser revidierte den Ursprung der ungarischen Pflanzennamen, im 1578 publizierten, ersten ungarischen Kräuterbuch (Péter Melius: Herbarium). Es beweist, dass Melius diese Namen keineswegs von seinen Vorbildern, — Matthiolus und Lonicerus — übernehmen konnte. Es war auch nicht nötig, weil der Begriff — und Wortvorrat fertig stand: das fasste zusammen und systematisierte Melius.

Chronologisch erwähnt er folgende Argumente und Dokumente:

Das Dasein des Tierbestandes der nomadischen Grosstierhalter, hängt von der gründlichen Kenntnis der Pflanzen, und seinen Vegetationsperioden ab. (Seine reiche, vegetabilische Kenntnisse beweisen auch die, im 19. Jh., bei Nomaden verrichtete Forschungen.)

In den Ortsnamen, Flurbesichtigungen und Registrierungen der Árpádenzeit (bis 1301), wurden sehr viele (56) Pflanzenartnamen bewahrt, darunter auch der Artreichtum auffalend ist. (Das veranschaulicht er auf dem Beispiel der Birne: die erwähnte Quellen bewahrten der Name von 31 Birnenarten.)

In den Fragmenten der sogenannten Ödenburger (vom Ende des 14. Jhs.), Schlägler (von Anfang des 15. Jhs.) und Bistritzer (vom Ende des 15. Jhs.), handschriftlichen Glossarien befinden sich 30, 189, beziehungsweise 144 ungarische Pflanzennamen.

Alle drei Werke entstanden vor der Erscheinung der ersten Kräuterbücher, aus keinem botanischen oder ärztlich-botanischen Ziel, sondern sie bewahrten die Elemente des alltäglichen Sprachgebrauchs.

Das Wörterbuchfragment von Gyöngyös (1487) enthält 64, die sogenannte „Casanate-Corvina“ 83, (vom Ende des 15. Jhs.), das „Ortus sanitatis“ 218 (um 1520—1530), L. Fuchsius's Werk 245 (2. Hälfte des 16. Jhs.), ungarische Pflanzennamen. Diese reiche, gemeinsprachliche (völkische) Kenntnis der Pflanzenwelt, organisierte und schrieb der Verfasser des ersten ungarischen Kräuterbuches ab.

T. GRYNÆUS, M.D., C. SC.
neurologist

Budapest, Szécher út 76., Hungary H—1021